

AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİ DÖVRÜNDƏ HƏRBİ DİPLOMATİYA

Mehman Süleymanov

Milli Müdafiə Universitetinin Hərbi Elmi Tədqiqat İnstitutu

smehman@mail.ru

Xülasə. Ölkənin hərbi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi sahəsində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin qarşısında duran başlıca vəzifələrdən biri də beynəlxalq hərbi əməkdaşlığın qurulması idi. 23 ay davam edən müstəqillik illərində Cümhuriyyət hökuməti bu istiqamətdə bir sıra işlər görməyə müvəffəq oldu. İlk növbədə Osmanlı Türkiyəsi ilə hərbi əməkdaşlıq sahəsində praktiki tədbirlər həyata keçirildi. Mövcud olan təhlükənin aradan qaldırılması, Azərbaycanın müstəqilliyinin və ərazi bütövlüyünün təmin edilməsi ilə bağlı bu əməkdaşlıq səmərəli nəticələr verdi. Bu mövzu kifayət qədər geniş mövzu olsa da, onun müəyyən tərəfləri məqalədə öz əksini tapmışdır. Məqalədə, eyni zamanda Gürcüstanla qurulan beynəlxalq hərbi əməkdaşlıq sahəsində təhlil aparılmışdır. Xüsusilə Osmanlı hərbi qüvvələrinin Azərbaycanı tərk etməsindən sonra Gürcüstanla hərbi əməkdaşlığın genişləndirilməsinə diqqət artırıldı. Məqalədə, həmçinin Böyük Britaniya və Avropanın digər dövlətləri, o cümlədən İtaliya və Fransa ilə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti arasında qurulan hərbi əməkdaşlıq məsələlərinə də toxunulmuşdur. Cümhuriyyət dövründə hərbi diplomatiyanın ümumiləşdirilmiş şəkildə araşdırılması ilk dəfədir ki, tədqiqat mövzusunə çevrilmişdir. Bu mənada əldə edilmiş nəticələr də mövzu baxımından yenidir.

Açar sözlər: cümhuriyyət, müstəqillik, milli ordu, hərbi siyasət, hərbi əməkdaşlıq

Giriş

Birinci Dünya müharibəsinin hərbi-siyasi nəticələri, çar Rusiyasının süqutu Cənubi Qafqaz bölgəsində, o cümlədən Azərbaycan hüduqlarında mürəkkəb bir şəraitin meydana gəlməsinə yol açdı. Bölgə ilə bağlı geosiyasi və iqtisadi maraqlarını təmin etməyə çalışan böyük dövlətlərin, böyük güclərə arxalanaraq kütləvi şəkildə silahlanan və yad ərazilərdə öz dövlətini qurmaq istəyən erməni millətçi təcavüzkar dairələrinin bölgədə fəallaşması Azərbaycan xalqının mövcudluğuna ciddi təhlükə yaratdı. Ona görə Azərbaycanın milli-azadlıq hərəkatının liderləri və fəalları bu təhlükədən xilas olmaq və etibarlı müdafiə imkanlarına malik müstəqil bir dövlət qurmaq üçün səmərəli yollar axtarmağa başladılar. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti elan ediləndən sonra isə hökumət tərəfindən təhlükəsizlik sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığın qurulması istiqamətində səmərəli siyasət həyata keçirilməyə başlandı. Bu istiqamətdə hökumət tərəfindən prioritetlər müəyyənləşdirildi, Azərbaycanın hərbi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi üçün hökumət və parlament tərəfindən razılaşdırılmış bir siyasət ortaya qoyuldu. Belə bir siyasətin uğurlu şəkildə həyata keçirilməsi həm beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsi, həm də ordunun texniki təchizatının təkmilləşdirilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi.

Türkiyə ilə hərbi əməkdaşlıq

Müstəqilliyin əldə edilməsindən sonra Azərbaycan hökumətinin hərbi əməkdaşlıq qurmağa çalışdığı ilk dövlətlərdən biri Türkiyə idi və bu münasibətlərin əsası 1918-ci il iyunun 4-də Batumda Osmanlı dövləti ilə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti arasında imzalanan müqavilə ilə qoyuldu. Həmin müqavilənin 4-cü maddəsində bildirilirdi ki, ölkə daxilində nizam və asayişin yaradılması üçün müraciət edildiyi təqdirdə, Osmanlı dövləti Azərbaycana hərbi yardım göstərə bilər [1, v.43-45].

Azərbaycan hökuməti də bu imkandan istifadə edərək dərhal hərbi kömək üçün Osmanlı dövlətinə müraciət etdi. Həmin müraciət əsasında ilkin olaraq, Osmanlı Ordusunun 5-ci Qafqaz piyada diviziyası Azərbaycana gəldi. Azərbaycanın milli hərbi qüvvələri ilə Osmanlı hərbi qüvvələrinin bazasında Qafqaz İslam Ordusu yaradıldı və türk zabiti general-leytenant Nuru paşa bu ordunun komandanı təyin edildi. Mövcud tarixi şəraitin xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla, Azərbaycan hökumətinin qərarına əsasən

Cümhuriyyət Ordusunun formalaşdırılmasına rəhbərlik də Qafqaz İslam Ordusu komandanına həvalə edildi.

1918-ci ilin iyulunda Azərbaycanla Osmanlı Türkiyəsi arasında uzunmüddətli hərbi ittifaqın yaradılması haqqında da müqavilə layihələri hazırlanmışdı [2, s.555; 3, s.290-295]. Bu layihələr iki variantda idi və hər ikisi “Mukavilə-i Askeriyyə” adlanırdı. 14 maddədən ibarət olan birinci müqavilənin 90, 8 maddədən ibarət olan ikinci müqavilənin isə 20 illik müddətə bağlanması nəzərdə tutulmuşdu. Həmin müqavilələrin əsas məzmunu ondan ibarət idi ki, Azərbaycanın Milli Ordusu bütünlüklə Osmanlı hərbi qüvvələrinin əməliyyat tabeliyinə verilməli, Osmanlı dövləti isə Azərbaycan Milli Ordusunun təchizatını, onun kadr hazırlığını öz üzərinə götürməli idi [4, s.295]. Lakin bu müqavilələr imzalanmadı. Çox güman ki, buna səbəb beynəlxalq vəziyyətin dəyişməsi və tezliklə Qafqaz İslam Ordusunun ləğv edilməsi olmuşdu.

Azərbaycanla Türkiyə arasında mövcud hərbi əməkdaşlığın ən mühüm tarixi nəticəsi, sözsüz ki, müştərək hərbi qüvvələrin iştirakı ilə 1918-ci il sentyabrın 15-də Bakı şəhərinin və sonrakı ay isə Azərbaycanın Qarabağ bölgəsinin bolşevik-daşnak işğalından azad edilməsi oldu. Nəzərdə tutulmuşdu ki, Qafqaz İslam Ordusu qüvvələrinin köməyi ilə Azərbaycanın cənubunda da respublikanın suverenliyi təmin edilsin və həmin bölgə orada nəzarəti ələ keçirmiş aqvardiyaçı qüvvələrdən təmizlənsin. Bu məsələ 1918-ci il noyabrın 1-də Bakıda Nuru paşanın Lənkəran bölgəsi əhalisinin nümayəndələri ilə görüşündə də müzakirə edilmişdi [5]. Lakin tezliklə türk hərbi qüvvələrinin Azərbaycanı tərk etməsi səbəbindən Lənkəran bölgəsində respublika hakimiyyətinin bərqərar edilməsi təxirə salınmalı oldu.

Milli Ordunun təşkilatlanması sahəsində hərbi əməkdaşlığın nəticələrinə gəlincə isə milli zabıt kadrlarının yetişdirilməsində, ordu hissələrinin hərbi-texniki təchizində, hərbi strukturların yaxşılaşdırılmasında Türkiyə tərəfindən Azərbaycana böyük kömək göstərildi. Belə ki, Qafqaz İslam Ordusu komandanının əmrinə əsasən, 1918-ci il avqust ayının 13-də Əlahiddə Azərbaycan Korpusunun yenidən qurulmasına başlanıldı [6, s.185]. Azərbaycan korpusunun təşkilatlanması və qısa zamanda döyüşə hazır vəziyyətə gətirilməsi üçün onun tərkibinə daxil olan hissələrin Azərbaycan–Türk hərbi qüvvələrindən komplektləşdirilməsi qərara alındı [7, s.303]. Nuru paşa Azərbaycan hökumətinə göndərdiyi raportlardan birində bildirirdi ki, qarışıq tərkibdə yaradılmış hərbi strukturların sırası heyətinin yarısı, zabıt heyətinin isə böyük hissəsi türk hərbiçiləridir. Həmin raportda həmçinin qeyd edilir ki, türk hərbiçilərinin köməyi ilə Azərbaycanda iki diviziyadan ibarət bir korpus, dörd alaydan ibarət bir süvari diviziyası, Zəngəzurda əlahiddə atlı bölüyü, Gəncədə bir təlim taboru və bir pulemyot təlim taboru, üç tabordan ibarət bir sərhəd alayı, Ordubadda bir piyada taboru və bir topçu taqımı təşkil olunmuşdur [8, s.396].

Gəncədə açılmış olan Milli Hərbiyyə Məktəbinə rəhbərlik təcrübəli türk zabiti olan qayməqam Atıf bəyə tapşırılmışdı və 1918-ci il oktyabrın 27-də bu məktəbin ilk buraxılışı oldu [9]. Cümhuriyyət Ordusu hissələrinin hərbi-texniki təchizatının daha da yaxşılaşdırılması üçün Türkiyədən xeyli sayda silah və sursat Azərbaycana göndərildi. Bu sahədə əməkdaşlığın gələcəkdə də davam etdirilməsi planlaşdırılmışdı [10, s.279].

1918-ci il oktyabrın 30-da Egey dənizinin Lemnos adasının Mundoros limanında Osmanlı Türkiyəsi ilə Böyük Britaniya arasında Birinci Dünya müharibəsinin nəticələrini özündə əks etdirən barışığa görə Osmanlı Türkiyəsinin məğlubiyyəti rəsmiləşdirildi. Həmin barışıqın 11-ci və 15-ci maddələrinə əsasən Osmanlı dövləti öz qoşunlarını Azərbaycandan çıxardı və Azərbaycan ingilis qoşunlarının nəzarətinə keçdi [11, s.170; 12, s.157-158].

Osmanlı hərbi qüvvələrinin Azərbaycanı tərk etməsi və Qafqaz İslam Ordusunun ləğv edilməsi reallığa çevriləndə Nuru paşa 1918-ci il noyabrın 4-də Qafqaz İslam Ordusunun ləğv edilməsi və onun Azərbaycan Ordusu adlandırılması haqqında xüsusi bir əmr imzaladı. Həmin gün imzaladığı digər bir əmrdə isə Nuru paşa özünü Azərbaycan Ordusunun komandanı kimi təqdim etdi [13, s.365-366]: yəni 1918-ci il noyabrın 4-dən etibarən Nuru paşa Qafqaz İslam Ordusunun deyil, Azərbaycan Ordusunun komandanı olaraq fəaliyyətini davam etdirəcəkdi.

Noyabrın 4-də Nuru paşa bu ad altında həm də “Azərbaycan hökuməti ilə burada qalacaq zabitan üçün əqd edilən müqavilə şəraiti” adlı bir müqavilə layihəsini imzaladı. Bu müqavilədə onun özü də

daxil olmaqla, könüllü olaraq Azərbaycanda qalıb Azərbaycan Ordusunda xidmət edəcək türk hərbiçilərinin hüquq və səlahiyyətləri təsbit olunmuşdu [13, s.365-366].

Azərbaycan Ordusu komandanlığı elan ediləndə əlahiddə Azərbaycan korpusu ləğv edilməmişdi [14, s.373]. Ona görə də ilk baxışdan belə bir qənaətə gəlinir ki, Nuru paşa Azərbaycan korpusunu və əlavə olaraq Azərbaycanda qalacaq türk hərbiçilərindən təşkil edilmiş bölmələrdən formalaşdırılan ümumi bir Azərbaycan Ordusunun komandanı vəzifəsini öz üzərinə götürmüşdü. Amma Azərbaycan Ordusu strukturu ilə 1918-ci il noyabrın 1-də bərpa edilmiş Hərbi Nazirlik arasındakı əlaqə, yəni Azərbaycan Ordusunun Hərbi Nazirliyə paralel, yoxsa onun tabeliyində bir struktur olduğu haqqında dəqiq bir fikir söyləmək hələlik çətindir.

Nuru paşa Osmanlı Hərbi Nazirliyinə ünvanladığı 12 noyabr 1918-ci il tarixli məktubunda Azərbaycan Ordusunun komandanı vəzifəsində Azərbaycan hökumətinin xidmətinə daxil olduğunu bildirirdi [15, s.403]. Bu məlumata əsasən Nuru paşanın Azərbaycan Ordusunun komandanı təyin edilməsinin Azərbaycan hökumətinin razılığı ilə olduğu ehtimal edilir. 1918-ci il noyabrın 23-də imzaladığı bir əmrdə Nuru paşa Azərbaycan Ordusunun komandanı kimi Gəncədə fəaliyyətini davam etdirdiyini yazırdı. Buradan belə bir qənaətə gəlmək olar ki, Azərbaycan Ordusunun komandanlığının qərarı Gəncədə təsis edilmişdi [16, s.416]. Bir gün sonra, yəni noyabrın 24-də imzalanmış əmrdə isə Nuru paşa artıq Azərbaycan Ordusunun deyil, Azərbaycandakı Osmanlı Qüvvələrinin komandanı kimi fəaliyyətini davam etdirməyə başlamışdı [17, s.418]. Həmin əmrdə Nuru paşa aydın şəkildə yazırdı ki, müttəfiq dövlətlər adından Azərbaycana gəlmiş ingilis hərbi qüvvələrinin rəhbərliyi türk hərbiçilərinin heç bir halda Azərbaycanda qalmasına icazə verməmişdir. Buradan belə nəticəyə gəlinir ki, Nuru paşa və digər türk hərbiçiləri Azərbaycan Ordusu tərkibində xidmət edə bilməzdilər. Ona görə də Nuru paşa Azərbaycan Ordusunun komandanı vəzifəsindən kənarlaşmağa məcbur oldu.

Beləliklə, sənədlərə görə Nuru paşa 20 gün ərzində Azərbaycan Ordusunun komandanı oldu. Lakin bu müddət ərzində onun hansı səlahiyyətlərə malik olması, bu strukturla Hərbi Nazirlik arasındakı münasibətlərin necə qurulması haqqında yetərli məlumat mövcud deyil. Hər bir halda Cümhuriyyət Ordusunun tarixində türk hərbiçilərinin rəhbərliyi altında belə bir strukturun olması maraqlı bir faktdır və heç şübhəsiz ki, gələcəkdə elmi dövriyyəyə gətirilə biləcək yeni sənədlər bu faktla bağlı daha yetərli fikir söyləməyə imkan verəcəkdir.

Bununla belə, mövcud məlumatlar onu göstərir ki, türk hərbi qüvvələri Azərbaycanı tərk etdikdən sonra bir neçə türk kiçik zabit milli ordu sıralarında qalmağa nail olmuşdu. 1918-ci ilin dekabrın son günlərində Cümhuriyyət Ordusunun Ağdamda yerləşən 1-ci piyada diviziyasının bəzi bölmələrində hərbi rəhbərliyə qarşı bir itaətsizlik halı baş vermişdi. Hərbi nazir Səməd bəy Mehmandarovun 1919-cu il fevralın 25-də Azərbaycan parlamentində etdiyi çıxışı zamanı bu itaətsizlik hadisəsində 10-a yaxın türk əsilli kiçik zabitin də iştirak etdiyini bildirirdi [18, s.92]. Bu türk zabidlərinin sonrakı taleyi haqqında konkret məlumat olmasa da, intizamsızlıqlarına görə milli ordu sıralarından kənarlaşdırıldıkları ehtimal oluna bilər. Çünki 1920-ci ilin əvvəllərinə aid olan məlumatlarda Cümhuriyyət Ordusunda 6 nəfər türk əsilli zabitin xidmət etməsi haqqında məlumat vardır, onlar isə kiçik zabitlər deyildilər. Bu zabidlərin Azərbaycan Ordusuna gəlməsi Türkiyədə yaranmış mürəkkəb tarixi şəraitlə bağlı idi. Belə ki, Birinci Dünya müharibəsində məğlub olan Türkiyə Ordusunun hərbi qulluqçuları müttəfiq dövlətlər tərəfindən ciddi təqiblərə məruz qalmışdılar. Onların müəyyən hissəsi Azərbaycana sığınmaq qərarına gəlmişdilər. Bu zabidlərin bir neçəsi Cümhuriyyət Ordusunda xidmətə qəbul edilmişdilər. Həmin zabitlər kornet Faik Cevdetoğlu (parlament mühafizə bölüyü), kapitan Nüsrət bəy (7-ci Şirvan piyada alayı), podporuçik İbrahim İsmayıloğlu (İstehkam məktəbi), kapitan Məcid Seyidoğlu (8-ci Ağdaş piyada alayı), ştabskapitan Necət Mustafa (6-cı Göyçay piyada alayı) və podporuçik Məhəmməd Şefik Taksinoğlu (3-cü Gəncə piyada alayı) idilər [19, s.764].

Türkiyədən Azərbaycana pənah gətirən türk hərbiçilərinin sayı çoxaldıqda Azərbaycan hökuməti 1920-ci ilin əvvəllərində Hərbi Nazirliyin tabeliyində onlardan ibarət yardım alayı adlı bir hissənin təşkilinə qərar verdi. Lakin sonradan bu alay Daxili İşlər Nazirliyinin tabeliyinə keçirildi.

Bu hərbiçilərin maliyyə təminatı Azərbaycan hökuməti tərəfindən həyata keçirilirdi. Azərbaycan hökuməti, hətta xidmətə alınmayan türk zabidlərini hərtərəfli qayğı ilə əhatə etməyə çalışır və onlara

aylıq maliyyə vəsaitləri ayırırdı [20, s.269]. Lakin məlumdur ki, bu alayın şəxsi heyəti sonradan güclü bolşevik təbliğatına məruz qaldı və Azərbaycanın bolşevik qoşunları tərəfindən işğal edilməsi bu alay tərəfindən də dəstəkləndi.

Azərbaycan–Böyük Britaniya hərbi əməkdaşlığı

Mundoros müqaviləsinin şərtlərinə əsasən, Cənubi Qafqaz, o cümlədən də Azərbaycan müttəfiq dövlətlərinin nəzarəti altına düşməli idi. Adı çəkilən müqavilənin imzalanmasından bir gün sonra, yəni 1918-ci il oktyabrın 31-də Böyük Britaniyanın Hərbi Nazirliyi Mesopotamiyada yerləşən ingilis qüvvələri komandanlığına Bakı şəhərinin dərhal işğal edilməsi barəsində əmr göndərdi. Bu əmrə əsasən Bakı şəhərinin işğal edilməsi, o zaman İranın şimalında dislokasiya olunmuş ingilis qüvvələrinin komandanı general-mayor V.Tomsona həvalə olundu [21, s.21]. General V.Tomsonun rəhbərliyi altında Bakıda hərbi idarəçilik yaradılmalı və o, Bakının general-qubernatoru elan edilməli idi. Yeni şəraitdə Azərbaycanın müstəqilliyinin qorunmasına və tanınmasına nail olmaq üçün general V.Tomson, hələ İranda olarkən, onun yanına Azərbaycan hökumətinin rəsmi nümayəndə heyəti göndərildi. Amma bu heyətlə general V.Tomson arasında aparılan danışıqlar gözlənilən nəticəni vermədi. General V.Tomson Bakı şəhərinin işğal olunacağını, Azərbaycanın müstəqilliyinin tanınmayacağını, Azərbaycan xalqının iradəsi ilə yaradılmış bir respublikanın mövcud olmadığını və Azərbaycan hökumətinin Türkiyə hərbi qüvvələrinin intriqaları ilə yaradılmış bir hökumət olduğunu birmənalı şəkildə bəyan etdi [11, s.171; 21, s.21; 22, s.278].

General V.Tomson onu müşayiət edən hərbi qüvvələrlə 1918-ci il noyabrın ayının 17-də Bakıya daxil oldu. Mövcud məlumata görə, onun rəhbərliyi altında Bakıya 5 min nəfərlik ingilis hərbi qüvvələri gətirildi və onlar Bakı şəhərini bütünlüklə nəzarət altına aldılar [23, s.119].

Bakı üzərində nəzarəti gücləndirmək üçün V.Tomson şəhərdə olan bütün milli hərbi qüvvələrin, onların idarəetmə orqanlarının Bakı şəhərini tərk etməsini tələb etdi. Bunun nəticəsi idi ki, Hərbi Nazirlik Bakı şəhərini tərk etdi və Gəncə şəhərinə yerləşdi. Bundan başqa, Azərbaycan hökumətinə məxsus olan “Qars”, “Ərdəhan” kanoner gəmiləri və digər hərbi gəmilər Denikin rəhbərliyi altında olan qüvvələrin sərəncamına verildi. Bildirildi ki, bu qərar bolşevizmin qarşısının alınması üçün Denikin rəhbərliyi altında olan qüvvələrin möhkəmləndirilməsi üçün edilmişdir.

Azərbaycan hökuməti general V.Tomson administrasiyası ilə fəal siyasət aparırdı və bunun nəticəsi idi ki, general V.Tomson Azərbaycan hökumətinin doğrudan da Azərbaycan xalqının iradəsini əks etdirdiyini və bu hökumətin real müstəqilliyə malik olduğunu gördü. Ona görə tezliklə V.Tomsonun Azərbaycanın müstəqilliyinə münasibəti dəyişdi və tərəflər arasında daha faydalı əməkdaşlığın qurulmasına başlandı.

Bu əməkdaşlığın bir istiqamətini də hərbi sahədə anlaşmanın və qarşılıqlı fəaliyyətin yaradılması təşkil edirdi. Bu əməkdaşlığın düzgün qurulmasının nəticəsi idi ki, 1919-cu ilin fevral ayında artıq V.Tomson məhdud sayda milli hərbi qüvvələrin Bakıya qayıtmasına etiraz etmədi [24, s.467]. Ona görə də 1919-cu il aprelin 5-də Azərbaycanın məhdud sayda hərbi qüvvələri Bakı şəhərinə daxil oldular [25, v.53].

Hərbi əməkdaşlıq sahəsində qarşılıqlı münasibətlərin düzgün qurulmasının nəticəsi idi ki, ingilis qüvvələri Azərbaycanı tərk etmədən əvvəl Azərbaycanın Hərbi Nazirliyi, Baş Qərargah və digər hərbi idarəetmə strukturları 1919-cu ilin yayında Bakıya qayıtdılar, Bakı şəhərində bir piyada diviziyasının yerləşdirilməsinə icazə verildi və Bakıda Azərbaycan hökumətinin hərbi fəaliyyəti tam şəkildə bərpa edildi.

Azərbaycan hökuməti ilə ingilis komandanlığı arasında Azərbaycana məxsus hərbi gəmilərin geri qaytarılmaması ilə bağlı bir qarşıdurma yaransa da, ingilis komandanlığı bu məsələyə Böyük Britaniyanın bölgədəki ümumi siyasəti çərçivəsindən yanaşırdı. Bu siyasətin mahiyyəti isə general Denikin rəhbərliyi altında olan hərbi qüvvələrə kömək etməklə, Rusiyanın bolşevikləşməsinin qarşısını almaq idi. Azərbaycanın hərbi gəmiləri də bu siyasətin həyata keçirilməsi üçün Denikin qüvvələrinin tabeliyinə verilmişdi [21, s.33].

Bütün bunlara baxmayaraq, hərbi sahədə fəal əlaqələrin yaradılması ingilis komandanlığının

Azərbaycanın müstəqilliyinə daha loyol münasibət bəsləməsinə yol açdı. İngilis komandanlığının Denikinçi qüvvələri dəstəkləməsinə baxmayaraq, Azərbaycan hökuməti Denikin qoşunlarının respublikaya müdaxilə planlarının qarşısının alınması üçün ingilis komandanlığının imkanlarından da istifadə etməyə çalışırdı. Bunun nəticəsi idi ki, Denikin qoşunlarının Azərbaycan üzərinə hücum etməyəcəyinə bir ümid də yaranmışdı. Azərbaycan hökumətinin müraciətindən sonra ingilis komandanlığının səyləri ilə Denikin qoşunları və Azərbaycan arasında demarkasiya xətti müəyyənləşdirildi. Böyük Britaniya hökumətinin razılığı ilə müəyyənləşdirilmiş həmin demarkasiya xətti Dağıstan ərazisində Petrovsk şəhərinin 5 mil cənubundan keçirdi. İngilis komandanlığı ilə razılaşdırılmışdı ki, Böyük Britaniya ilə sıx əlaqədə olan Denikin qoşunları bu demarkasiya xəttindən cənuba, yəni Azərbaycan istiqamətinə hərəkət etməyəcəklər [22, s.305]. Əslində, ilkin olaraq, demarkasiya xəttinin bir qədər də şimalda müəyyənləşdirilməsi qərara alınmışdı. Lakin Denikinçi qoşunlar bu tələbə əməl etmədilər və onlar Dağıstanın cənubuna, yəni Azərbaycan sərhədlərinə doğru irəliləməyə başladılar.

Azərbaycan hökumətinin apardığı müzakirələrdən sonra ingilis komandanlığı 1919-cu ilin avqustunda yeni demarkasiya xəttini razılaşdırdı. Bu xətt Azərbaycanın şimal sərhədi boyunca keçirdi [21, s.33]. Bununla, Denikin qoşunları Azərbaycan sərhədinə daha da yaxınlaşmaq imkanı əldə etdi. Lakin ingilis komandanlığı Azərbaycan hökumətinə bəyan etdi ki, bu qoşunlar Azərbaycan sərhədlərinə təcavüz etməyəcəklər.

Respublika daxilində hərbi-siyasi şəraitin sabitləşməsi üçün ingilis komandanlığı ilə yaxşı münasibətlər qurulmuşdu. Belə ki, müstəqilliyin elan edilməsindən sonra da Azərbaycan türklərinin qədim yurdu İrəvan ərazisində respublika yaradılmasına nail olan Ermənistan hökuməti Azərbaycana qarşı əsassız ərazi iddiaları irəli sürməyə davam edirdi. Həm Ermənistanın hökumət qüvvələri, həm də qeyri-hökumət silahlı dəstələri Azərbaycanın Zəngəzur və Qarabağ bölgəsinə silahlı basqınlar edir, azərbaycanlı əhalini sıxışdıraraq, bu bölgələri Ermənistana birləşdirmək istəyirdilər. Məsələnin mahiyyəti ilə bağlı Azərbaycan hökuməti ingilis komandanlığı ilə müzakirələr apardı. Azərbaycan ərazilərinin və əhalisinin erməni silahlı dəstələrinin qanunsuz və haqsız təcavüzünə məruz qalması ingilis komandanlığının, xüsusən general Tomsonun diqqətinə çatdırıldı. General Tomson dərhal silahsız azərbaycanlı əhalini erməni silahlı dəstələrinin basqınlarından qorumaq üçün qətiyyətli mövqe nümayiş etdirərək, azərbaycanlılar yaşayan məntəqələr üzərinə daha çox basqınlar edən, erməni silahlı dəstələrindən birinin rəhbəri Andronikə teleqram göndərdi və onu silahlı basqınlardan çəkəndirməyə çalışdı. General Tomsonun razılığı ilə Azərbaycan hökuməti Qarabağ bölgəsini əhatə edən Qarabağ general-qubernatorluğu yaratdı. Bu general-qubernatorluğun nəzdində ingilis hərbiçilərindən ibarət bir nəzarət missiyası da təşkil edildi və həmin missiyaya rəhbərlik mayor Monk-Mezona tapşırıldı. Ermənistan hökumətinin bu qərara etirazı ilə qarşılaşan Bakıda yerləşən ingilis komandanlığı xüsusi bir bəyanatla çıxış etdi. İngilis qüvvələrinin Bakıdakı komandanı, polkovnik Şateltort bəyanatında bildirirdi: *“İngilis komandanlığı Şuşa, Zəngəzur, Cəbrayıl və Cavanşir qəzalarının əhalisinə məcburi icra üçün aşağıdakıları elan edir:*

1. Azərbaycan hökumətinin 15 yanvar 1919-cu il tarixli qərarına əsasən doktor Sultanov Şuşa, Zəngəzur, Cəbrayıl və Cavanşir qəzalarının general-qubernatoru təyin olunub və o, ingilis komandanlığının dəstəyinə malikdir.

2. Mövcud qanunlara görə, bütün əhalinin ehtiyaclarının ödənməsi üçün general-qubernator yanında 6 nəfər hadisələrdən məlumatlı erməni və müsəlmandan ibarət şura yaradılır.

3. İngilis komandanlığının nümayəndəsi kimi şuraya bir nəfər ingilis missiyasının zabiti daxil ola bilər.

4. General-qubernatorluq daxilində bütün işçilərin maaşı və başqa xərcləri Azərbaycan xəzinəsindən ödənilir.

5. Bütün mübahisəli məsələlər öz qəti həllini sülh konfransında tapacaq.

6. General-qubernatorluq daxilində hərbi hissələrin hər cür yerdəyişməsi haqqında əvvəlcədən ingilis missiyasının diqqətinə çatdırılmalıdır.

7. Bu müraciətlə ingilis komandanlığı bildirir ki, general-qubernatorluq hüdüdlərində qanunçuluq və sakitliyin yaradılması üçün general-qubernatora həvalə olunan vəzifələrin icrası zamanı general-qubernator və onun orqanlarına aid olan bütün sərəncamlar və tədbirlər sözsüz icra olunmalıdır. İngilis komandanlığı bütün qanuni fəaliyyətə tam dəstək verir” [26, s.295].

Yəni ingilis komandanlığı bir tərəfdən Azərbaycan hökumətinin Qarabağda vəziyyətin sabitləşdirilməsi üçün izlədiyi siyasəti dəstəklədiyini bildirir, digər tərəfdən də ərazi mübahisələri ilə bağlı məsələlərin həllinin Paris sülh konfransının öhdəsinə buraxılmasını lazım bilirdi.

1919-cu ilin avqustunda Böyük Britaniya hökuməti ingilis hərbi qüvvələrinin Azərbaycandan çıxarılması haqqında qərar qəbul etdi. Qeyd edildiyi kimi, müəyyən məsələlərdə, o cümlədən Azərbaycanın hərbi gəmilərinin Denikin tabeliyinə verilməsində, denikinçi zabıtlərin Azərbaycan daxilində ingilislər tərəfindən himayə olunmasında Azərbaycan hökuməti ilə ingilis hərbi komandanlığı arasında bir anlaşılmazlıq qalmaqda idi. Bununla belə, Azərbaycanın müstəqilliyinin müdafiəsi sahəsində tərəflər arasında faydalı əməkdaşlıq yaradıldığından Azərbaycan hökuməti ingilis hərbi qüvvələrinin Azərbaycana tərək etməsini istəmirdi. Buna görə də Azərbaycan hökuməti ingilis hərbi qüvvələrinin Azərbaycandan çıxarılmaması ilə bağlı Böyük Britaniya hökumətinə müraciət etmək haqqında qərar qəbul etdi və Azərbaycanın xarici işlər naziri olan Məmməd Yusif Cəfərov bu qərarı Böyük Britaniya hökumətinə göndərdi. Eyni zamanda o, hərbi qüvvələrin Bakıdan çıxarılması ilə bağlı qərara yenidən baxılması üçün ingilis hərbi qüvvələrinin Bakıdakı yeni komandanı polkovnik Şateltorta məktub göndərdi [22, s.308]. Lakin yaranmış tarixi şəraitlə əlaqədar olaraq, Böyük Britaniya hökuməti ingilis hərbi qüvvələrinin Azərbaycandan çıxarılması qərarını dəyişmədi.

İngiltərədən silah, sursat və hərbi geyim alınması məsələsini müzakirə etmək üçün Hərb naziri S.Mehmandarov 1919-cu ilin payızında İngiltərənin Bakıdakı Ali Komissarının siyasi nümayəndəsi polkovnik Stoksla görüşdü. Bu görüş zamanı İ.Usubovun rəhbərliyi altında Azərbaycan nümayəndə heyətinin İtaliyaya yollanmasına işarə edən S.Mehmandarov İngiltərə tərəfinin Azərbaycanla hərbi əməkdaşlığa razı olacağı təqdirdə, İtaliya ilə əldə edilə biləcək bütün razılaşmalara yenidən baxılacağını Stoksa bildirdi [27, s.113].

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin xarici işlər naziri Fətəli xan Xoyski də 1920-ci il yanvar ayının 7-də İngiltərənin Ali Komissarlığının Bakıda olan siyasi nümayəndəsi polkovnik Stoksla görüşərək, Azərbaycana silah və hərbi geyim yardımı göstərilməsi məsələsini müzakirə etdi. Polkovnik Stoks Azərbaycan tərəfinin müraciətlərinə rəğbətlə yanaşaraq, İngiltərənin ali hakimiyyət orqanları qarşısında Azərbaycana silah və hərbi geyim yardımı edilməsinin vacibliyi məsələsini qaldırdı [27, s.78].

İngiltərənin hərbi-siyasi rəhbərliyi də bolşevik qoşunlarının Cənubi Qafqaza müdaxiləsinin qarşısının alınması üçün Azərbaycanın hərbi qüvvələrinə yardım göstərilməsini vacib hesab edirdi. Bununla bağlı İngiltərənin hərbi komandanlığı bu ölkənin Aralıq dənizində yerləşən hərbi dəniz qüvvələrinin komandanına Xəzər buxtasındakı topların çatışmayan ehtiyat hissələri ilə təmin edilməsi barədə göstəriş verdi [27, s.85].

Paris sülh konfransının müzakirələrində iştirak edən Azərbaycan nümayəndə heyətinin müraciətindən sonra Antanta ölkələrinin Ali Hərbi Şurası da 1920-ci ilin yanvar ayında Cənubi Qafqaz respublikalarına, o cümlədən Azərbaycana hərbi yardım göstərilməsi məsələsini müzakirə etdi. Bu məsələ ilə bağlı Ali Hərbi Şuraya təqdim olunmuş memorandumda da Cənubi Qafqaz respublikaları ilə yanaşı, Azərbaycana da ərzaq və hərbi yardımın göstərilməsi məqsədəuyğun sayılırdı. Eyni zamanda konfransda Denikin Ordusunun təmini üçün nəzərdə tutulmuş silah-sursatın da Cənubi Qafqaz respublikalarına verilməsi təklifi irəli sürüldü [27, s.86-87].

1920-ci ilin fevralında İngiltərənin hərbi nümayəndələri mövcud hərbi ehtiyacların müəyyənləşdirilməsi üçün Cənubi Qafqaza, o cümlədən də Azərbaycana səfər etdilər. Onlar lazım olan məlumatları topladıqdan sonra İstanbuldan keçməklə geri qayıtdılar. Aparılan danışıqlardan sonra bir sıra özəl ingilis şirkətləri Azərbaycanla əməkdaşlıq etmək niyyətində olduqlarını bildirdilər. Paris sülh konfransındakı Azərbaycan nümayəndə heyətinin üzvlərinin verdiyi məlumata görə, bu şirkətlərlə müvafiq müqavilələrin imzalanması üçün İtaliyada olan Azərbaycanın hərbi nümayəndə heyətinin rəhbəri general İ.Usubovun İngiltərəyə gedərək zəruri olan təchizatın müəyyənləşdirməsinə ehtiyac var

idi. Lakin 1920-ci ilin fevralından başlayaraq Qarabağda hərbi vəziyyətin mürəkkəbləşməsi, Azərbaycanın müharibə vəziyyətinə olması, habelə bölgədə cərəyan edən hərbi-siyasi proseslər İngiltərə ilə hərbi əməkdaşlıq sahəsində müvafiq sənədlərin imzalanmasına imkan vermədi [27, s.114].

Gürcüstanla hərbi əməkdaşlıq

Müdafiə qüvvələrinin təşkilatlandırılması istiqamətində Azərbaycanla qonşu Gürcüstan arasında qurulmuş hərbi əməkdaşlıq da Cümhuriyyət Ordu quruculuğu üçün xüsusi əhəmiyyət daşıyırdı. Yaranmış tarixi şəraitdən irəli gələrək eyni vaxtda dövlət müstəqilliklərini elan etmiş Azərbaycanla Gürcüstan arasında qarşılıqlı dostluq münasibətlərinin bərqərar olması Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin xarici siyasətinin mühüm istiqamətlərindən birini təşkil edirdi.

Azərbaycan və Gürcüstan arasında hərbi əlaqələrin tənzimlənməsi üçün 1919-cu ilin yazında Tiflisdə Azərbaycanın hərbi attaşeliyi təsis edildi və polkovnik-leytenant Məmməd bəy Əliyev bu vəzifəyə təyin edildi [28, s.32]. Həmin ilin avqust ayında isə Gürcüstanın Azərbaycanda Hərbi Attaşeliyi təsis edildi və polkovnik Navasalov bu vəzifəyə təyin olundu [29, s.132].

Hərbi əməkdaşlığın qarşılıqlı fayda üzərində daha da genişləndirilməsi üçün 1919-cu il iyunun 16-da Azərbaycanla Gürcüstan arasında hərbi saziş imzalandı. Sazişi Azərbaycan hökuməti tərəfindən Xarici İşlər naziri M.Cəfərov, hərbi nazir S.Mehmandarov və Baş Qərargah rəisi M.Sulkeviç imzaladılar. Tiflisdə üç il müddətinə imzalanmış həmin sazişin əsas mahiyyəti ondan ibarət idi ki, respublikaların hər hansı birinə xarici müdaxilə olacağı halda, digər respublika ona hərbi kömək göstərsin [30, s.105-106].

Bu sazişin imzalanması Azərbaycanın dövlət və hökumət rəhbərliyi, habelə siyasətçiləri tərəfindən son dərəcə yüksək qiymətləndirildi. 1919-cu il iyunun 27-də parlamentin fəvqəladə iclasında həmin saziş ratifikasiya olundu. Bununla bağlı çıxış edən parlament üzvləri və xarici işlər naziri M.Cəfərov Azərbaycanın və bütünlükdə bölgənin təhlükəsizliyinin təmin edilməsində sazişin əhəmiyyətini vurğulayaraq, bu günü hər iki respublikanın tarixində önəmli bir gün kimi xarakterizə etdilər. Xarici işlər naziri M.Cəfərovun fikrincə, həmin saziş Cənubi Qafqaz üçün real təhlükə sayılan Denikin təcavüzünün qarşısının alınmasında təsirli bir addım olmaqla, həm də Cənubi Qafqaz xalqlarının birliyi istiqamətində imzalanmış tarixi bir anlaşma idi. Sazişin hər iki xalqın həyatındakı praktiki əhəmiyyəti nəzərə alındığı üçün parlamentin müzakirələrində Gürcüstanın nümayəndə heyəti də iştirak edirdi.

Bu sazişə əlavə olaraq, iki dövlət arasında hərbi-texniki əməkdaşlıq haqqında da sənəd imzalandı ki, həmin sənədə müvafiq olaraq, Gürcüstan həm hərbi-texniki və sursat sahəsində, həm də hərbi kadrların hazırlanması istiqamətində Azərbaycana kömək göstərməli idi. Adları çəkilən sənədlər imzalandıqdan dərhal sonra onların icrasına başlandı. Bu da Azərbaycanın qoşun hissələrinin, o cümlədən Denikin təhlükəsinə qarşı şimal sərhədləri boyunca yerləşdirilmiş bölmələrin maddi-texniki təchizatını xeyli yaxşılaşdırdı.

Gürcüstandan alınacaq hərbi əmlakın qəbul edilməsi üçün Azərbaycanın Hərbi Nazirliyində xüsusi komissiya yaradıldı və general-mayor M.Texas bu komissiyanın rəhbəri təyin edildi [31, s.7]. General Tlexasın rəhbərlik etdiyi komissiyanın səmərəli fəaliyyəti nəticəsində Azərbaycan Ordusunun təchizatı üçün böyük əhəmiyyət kəsb edən iki eşelon hərbi-texniki vasitə və ərzaq 1919-cu il iyulun 11-də Azərbaycana göndərildi. Bu eşelonlarda 12 ədəd dağ topu, dağ topları üçün 10 yeşik partladıcı maddə, 1500 ədəd tüfəng, toplar və tüfənglər üçün böyük sayda ehtiyat detallar var idi. İyulun 19-da yola salınan digər eşelonda isə 8 ədəd yüngül top, toplar üçün 16 ədəd partladıcı maddə, 1500 ədəd tüfəng, toplar və tüfənglər üçün ehtiyat detallar, 12885 rubl məbləğində dərman və tibb ləvazimatı, habelə topoqrafiya əşyaları var idi. İyulun 21-də bir eşelon, əsasən, mühəndis- istehkam ləvazimatı Tiflisdən Gəncəyə göndərildi [32, s.237].

İyulun 18-dən etibarən komissiya çoxlu sayda mətbəx arabalarının, dördçarxlı arabaların qəbuluna başladı. Şəxsi adamlardan 20 min rubl həcmində çoxlu sayda top detalları alındı. Bütün əmlak üçün gürcü tərəfinə 80 min rubl avans verildi. Gürcüstandan alınacaq hərbi əmlakın dəyərinin bir hissəsinin neftlə ödənilməsi haqqında da razılıq əldə edildi [33, s.174].

Gürcüstanla 1919-cu il iyun ayının 16-da imzalanmış “Hərbi-müdafiə” sazişinə əsasən tərəflər bütün silahlı qüvvələri və hərbi vasitələri ilə razılığa gələn respublikaların birinin və ya hər ikisinin müstəqilliyini və ya ərazi bütövlüyünü təhdid edən hər hansı hücum qarşı birgə çıxış etməyi öhdələrinə götürmüşdülər. Zərurət yarandığı halda, Gürcüstana belə bir köməyin göstərilməsi üçün Azərbaycan tərəfindən qüvvə və vəsaitlər ayrılımış, onların Gürcüstan ərazisinə çatdırılması planları hazırlanmışdı. Bu plana əsasən nəzərdə tutulurdu ki, Gürcüstan hərbi müdaxiləyə məruz qalsa, onun köməyinə bir piyada diviziyası və bir süvari briqadası göndərilsin. Piyada diviziyası kimi 1-ci piyada diviziyasının Gürcüstana göndərilməsi planlaşdırılırdı. Diviziyanın 1-ci Cavanşir alayı Xankəndindən, 2-ci Zaqatala alayı Zaqataladan, 3-cü Gəncə alayı Gəncədən, 1-ci topçu briqadasının 1-ci batareyası Xankəndindən, 2-ci və 3-cü batareyaları Gəncədən, 4-cü batareyası isə Xankəndindən Gürcüstana yola salınmalı idi. Gürcüstana göndərilməli olan süvari briqadası isə mövcud süvari diviziyasının bazasında formalaşdırılmalı idi. Bu briqadanın tərkibinə 2-ci Qarabağ süvari alayının, 3-cü Şəki süvari alayının və dağ-atlı batareyasının verilməsi planlaşdırılırdı. Bu qüvvələrin Gürcüstana çatdırılması onların səfər hazırlığından və daşınmaların təşkilindən asılı idi. Xüsusən, daşınmalar üçün zəruri olan vaqonların vaxtında ayrılması planlaşdırılan işlərin icrası üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edirdi. Gürcüstana göndərilməli olan hissələrdən yalnız 2-ci Zaqatala piyada alayı piyada olaraq qonşu respublikanın ərazisinə keçməli idi. Çünki Gürcüstan sərhədinə yaxınlıq buna imkan verirdi. Digər hissə və bölmələr isə dəmir yolu ilə daşınmalı idi. Aparılan hesablamalara görə, hərbi yardım üçün nəzərdə tutulmuş qüvvə və vasitələrin daşınması üçün 940 ədəd vaqon lazım idi. Əldə edilən məlumata görə, respublikada kifayət qədər vaqon olsa da, bütün yükləri götürə biləcək 10 eşelonun hərəkətə gətirilməsi üçün kifayət qədər parovoz yox idi. Bu məsələ həll olunacağı təqdirdə nəzərdə tutulan bütün qüvvə və vasitələrin 4 gün ərzində Gürcüstan ərazisinə çatdırılması mümkün idi. Belə bir hazırlıq işləri Gürcüstan tərəfindən də aparılmışdı və Azərbaycan üzərinə hərbi müdaxilə olacağı təqdirdə Gürcüstan tərəfindən Azərbaycana müvafiq hərbi kömək göstərməli idi [34, s.370-371].

İki ölkə arasında hərbi əməkdaşlığın uğurlu davamı kimi, 1920-ci il yanvarın 20-də Azərbaycan və Gürcüstan arasında müştərək Hərbi Şura təsis edildi. Bu müştərək Hərbi Şura hər iki ölkə üçün ehtimal olunan düşmənləri və hərbi əməliyyatlar rayonunu öyrənməli, məqsədəuyğun müdafiə və dislokasiya planını hazırlamalı, hər iki ölkənin hərbi qüvvələrinin döyüş hazırlığı vəziyyətini nəzarət altında saxlamalı idi.

Hərbi Şuraya hər tərəfdən iki nəfər daxil etməli və hökumətlərin qarşılıqlı razılaşması əsasında onlardan biri Şuranın sədri seçilməli idi. Şuranın iclaslarına hər iki respublikanın məsul vəzifəli şəxsləri dəvət oluna bilərdilər. Bu orqanın qəbul etdiyi strateji və hərbi-texniki yönümlü qərarların icrası hər iki tərəf üçün məcburi xarakter daşmalı idi. Hər hansı bir qərarın qəbulundan sonra onun icrası ilə bağlı zəruri hallarda işçi iclasları keçirilə və bu icaslarda qəbul olunmuş qərarların icra mexanizmi müəyyənləşdirilə bilərdi. Belə icaslarda fikir ayrılığı yarandığı halda, bu hala səbəb olmuş məsələ hökumət rəhbərlərinə məruzə olunmalı və onların iştirakı ilə razılıq əldə edilməli idi [35, s.18].

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan tərəfdən bu Şuraya artilleriya generalı Əliağa Şıxlinski və Baş Qərargah rəisi Məmməd bəy Sulkeviç, Gürcüstan tərəfindən isə N.Odoşelidze və Kutetaladze seçilmişdilər [36, s.25].

İki dövlət arasında imzalanan sənədlərə uyğun olaraq, hərbi mütəxəssislərin hazırlanması üçün Gürcüstana azərbaycanlı hərbi qulluqçular ezam olundular. Onlardan 6 zabit təyyarəçilik kurslarında, 4 zabit və 10 nəfər əsgər isə radioteleqraf kurslarında hazırlıq keçməli idilər.

Eyni zamanda 14 gürcü zabit hərbi nazirin 1919-cu il 15 iyul tarixli əmri ilə Cümhuriyyət Ordusu sıralarına qəbul edildi [37, s.27-28]. Bu proses sonralar da davam etdirilmişdi.

Azərbaycanda milli zabit kadrlarının çatışmadığı bir vaxtda gürcü zabitlərindən istifadə edilməsi qoşun hissələrinin formalaşdırılmasında mühüm rol oynayır. Qarşılıqlı razılaşmaya əsasən gürcü zabitlər Azərbaycan Ordusunda xidmət edə bilsələr də, Azərbaycan ərazisində aparılan döyüşlərdə iştirak etmə hüququna malik deyildilər. Razılaşmaya əsasən, Cümhuriyyət Ordusu sıralarında xidmət edərkən gürcü zabitlərin əvvəlki imtiyazları, o cümlədən onların rütbələri, iş stajları və bundan irəli gələn imtiyazlar saxlanılırdı.

Xidmət təcrübələri nəzərə alınmaqla, çox sayda gürcü zabiti Cümhuriyyət Ordusu sıralarında çox məsul vəzifələrə təyin olunmuşdular. Məsələn, podpolkovnik Svanadze Gəncə şəhərinin komendantı vəzifəsinə, polkovnik Çxeidze əvvəlcə 4-cü Quba piyada alayının komandiri olmuş, sonradan isə Hərbiyət Məktəbinin rəisi təyin edilmişdi. Cümhuriyyət Ordusu sıralarında gürcü millətindən olan beş nəfər general xidmət edirdi: general-mayor Amaşukeli, general-mayor Sisianov, general-mayor Purseladze, general-mayor Karqaleteli və general-mayor Çxeidze. Karqaleteli və Çxeidze Azərbaycan hökumətinin qərarı ilə bu ali hərbi rütbəyə layiq görülmüş son Cümhuriyyət generalları idilər.

Adları çəkilən gürcü generalların hər birinin Cümhuriyyətin ordu quruculuğunda böyük rolu vardır. Hərbi nazir Səməd bəy Mehmandarov onlardan biri olan general-mayor Amaşukelinin Cümhuriyyət Ordusu sıralarındakı xidmətini belə qiymətləndirirdi: *“Süvari diviziyasının komandiri vəzifəsini icra edən, diviziyanın qərargah rəisi general Amaşukelidən daxil olan vəsatətə görə, o, öz arzusu ilə xidməti tərkdir və qoşunların siyahısından çıxarılır. 7 ay əvvəl orduda quruculuq işlərinin çox gərgin vaxtında süvari diviziyasının qərargah rəisi vəzifəsinə qəbul edilən general Amaşukeli, əslində, beş aydan çox diviziya komandir vəzifəsini icra etmişdi. Hərb işini yaxşı bilən və onu sevən general Amaşukeli hərbi hissələrdə xidmətin tələblərini həyata keçirməkdə enerjisi və xüsusi qətiyyətliliyi ilə fərqlənirdi və işə böyük xeyir gətirirdi. General Amaşukeli ilə təəssüflə vidalaşaraq, ona ordu sıralarındakı əla və səmərəli xidmətlərinə görə öz səmimi minnətdarlığımı bildirirəm”* [38, s.121].

Gürcü hərbi mütəxəssisləri, həmçinin konkret məsələlər üzrə məsləhətlərin alınması məqsədilə Azərbaycana dəvət edilirdilər. Məsələn, general-leytenant M.Sulkeviçin xahişi ilə 1919-cu il avqustun sonunda gürcü generalları Kutalaşvili və Takayşvili Bakıya gəldilər [39, s.20]. Bu təcrübəli generallar Bakı şəhərinin müdafiə sisteminin qurulması ilə bağlı öz yardımlarını göstərdilər.

General Takayşvilinin rəhbərliyi altında Bakı və onun ətrafının müdafiəsi planı hazırlandı. Bu plan iki hissədən ibarət idi: birincisi – Abşeron yarımadasının müdafiəsi, ikincisi – Bakı şəhərinin müdafiəsinin mühəndis-istehkam işlərinin təşkili. Abşeron yarımadasının müdafiəsi üçün görülməli olan istehkam işləri Badamdardan Masazır gölünə qədər uzanırdı. Bu xətt üzrə 7 dayaq müdafiə qrupu yerləşdirilməli idi. İkinci müdafiə xətti isə Biləcəri–Böyük Şor–Razin dağı–Əhmədli ərazisi boyunca keçməli idi. Bu xətt boyunca 6 dayaq müdafiə qrupu yerləşdirilməli idi [40, s.61-62].

1919-cu ilin noyabr ayında general Takayşvili yenidən Bakıya gəldi. O, Bakının və Abşeron yarımadasının müdafiəsinin təşkili ilə bağlı hazırladığı planın icrası ilə tanış oldu. Gürcü generalı müdafiə işlərinin sürətini və keyfiyyətini artırmaq üçün tövsiyələrini hazırlayıb Azərbaycanın Hərbi Nazirliyinin rəhbərliyinə təqdim etdi.

Gürcü zabitlərinin bir qrupu da şimal sərhədlərinin müdafiəsinin gücləndirilməsi məqsədilə aparılan mühəndis-istehkam işlərinin icrasında iştirak edirdilər. Bu istiqamətdə aparılan mühəndis-istehkam işlərinə ştabs-kapitan Sereteli rəhbərlik edirdi. Həmin işlərin aparılması ilə bağlı ştabs-kapitan Sereteli çox müfəssəl bir raport hazırlayıb Hərbi Nazirliyə təqdim etmişdi [41, s.8-9].

Gürcüstandan olan zabitlərinin məişət qayğılarının daha yaxşı həlli üçün hərbi naziri S.Mehmandarovun 28 fevral 1920-ci il tarixli əmri ilə onlara ayrılan ezamiyyət pullarının miqdarı da artırıldı. Hərbi Nazirliyin rəhbərliyi çalışırdı ki, bu zabitlər Azərbaycanda heç bir çətinliklə rastlaşmadan xidmət etsinlər. Qeyd etmək lazımdır ki, bu zabitlərin köməyi ilə qısa müddət ərzində xeyli işlər görülmüş və Denikin təhlükəsinə qarşı Azərbaycanda çox güclü müdafiə sistemi yaradılmışdı.

İtaliya və Fransa ilə hərbi əməkdaşlıq məsələləri

Ölkənin müdafiə qüdrətinin artırılması və ordunun təchizat səviyyəsinin daha da yaxşılaşdırılması üçün Azərbaycan hökumətinin və Hərbi Nazirliyinin beynəlxalq fəaliyyətinin mühüm istiqamətlərindən birini də inkişaf etmiş Avropa dövlətləri ilə hərbi əməkdaşlığın yaradılması təşkil edirdi. Belə bir əməkdaşlığın uğurla qurulması Cümhuriyyət Ordusu üçün zəruri olan keyfiyyətli təchizatın əldə edilməsinə imkan verə bilərdi. Həmin istiqamətdə atılan addımlardan biri də İtaliya ilə hərbi əməkdaşlığın yaradılmasına göstərilən cəhd idi. Bu məqsədlə xüsusi komissiya təşkil edildi. Komissiyaya 2-ci piyada diviziyasının komandiri general İbrahim ağa Usubov rəhbərlik edirdi. Hərbi Nazirliyin rəhbərliyi, xüsusən general Usubov İtaliyanın Soloniki şəhərinə yollanmalı və orada

İtaliyanın Hərbi Nazirliyi ilə Cümhuriyyət Ordusu üçün zəruri olan topçu, istehkam, tibb, geyim və s. əşyaların əldə edilməsi üçün müzakirələr aparmalı idi. İtaliyadan 25 min dəst hərbi geyim alınması və Azərbaycana gətirilməsi nəzərdə tutulmuşdu [36, s.159].

1919-cu ilin oktyabrında İtaliyaya yola düşən general İ.Usubovun rəhbərlik etdiyi komissiya Romada İtaliyanın Hərbi Nazirliyi ilə danışıqlara başladı. Hərbi Nazirliyin Azərbaycan tərəfinin tələbini ödəyəcək məhsulları təmin etmək imkanında olmadığı məlum olduqda İtaliyanın özəl şirkətləri ilə müzakirələrə başlandı. 1919-cu ilin noyabr ayı ərzində Genuya, Milan, Turin, Verona və Triento şəhərlərinin şirkətləri ilə danışıqlar aparıldı və nəticədə Kiono, Qello və Ko şirkətləri ilə müvafiq razılaşma əldə edildi. Bu şirkətlərin rəhbərliyi anbarlarında 20 min dəst hazır hərbi geyim olduğunu bildirdi və az bir vaxta daha 5 min dəst hərbi geyim, habelə general və zabitlər üçün 500 dəst geyim hazırlayacaqlarını vəd etdi. 1919-cu il noyabrın 23-də Azərbaycan heyəti ilə adı çəkilən şirkətlər arasında razılaşdırılmış təchizatın satın alınması haqqında müqavilə imzalandı. Həmin müqaviləyə əsasən hərbi geyim əşyalarının 1919-cu il dekabrın 20-də İtaliyanın Turin şəhərindən Bakıya yola salınması nəzərdə tutulmuşdu [36, s.159].

Lakin İtaliyada mövcud olan ictimai-siyasi vəziyyətin mürəkkəbləşməsi səbəbindən bu ölkədən alınmış hərbi əmlakın Azərbaycana vaxtında göndərilməsi mümkün olmadı. Nəticədə İtaliyadan göndərilən hərbi təchizat Cümhuriyyətin süqutu ərəfəsində Azərbaycana çatdı və həmin əmlak Azərbaycana müdaxilə etmiş bolşevik ordusunun əlinə keçdi [42, s.42].

Cümhuriyyət Ordusunun hərbi təchizatla təminatının yüksəldilməsi üçün Antanta hərbi qüvvələrinin komandanlığı ilə əlaqə yaradılması cəhdləri haqqında da məlumatlar mövcuddur. Həmin məlumatlara əsasən, İtaliyaya göndərilmiş nümayəndə heyətinin rəhbəri general-mayor İ.Usubov Avropada olarkən, Antanta qüvvələrinin komandanlığı ilə də əlaqə saxlamış, Antanta ölkələrinin hərbi rəhbərliyi Cümhuriyyətin Hərbi Nazirliklə əməkdaşlıq etməkdən imtina etməmişdi. Lakin Antantanın hərbi anbarlarında olan hərbi geyim ehtiyatları rumın, çex və polyak hərbi qüvvələrinə paylandığından çox az miqdarda qalmışdı və bu miqdar Azərbaycan tərəfini qane etmədiyindən İ.Usubovun rəhbərlik etdiyi nümayəndə heyəti İtaliya ilə əməkdaşlığa üstünlük verdi.

Azərbaycan hökuməti və Hərbi Nazirliyin rəhbərliyi ordunun təchizatının daha da yaxşılaşdırılması üçün Fransa ilə də əlaqələr yaratmağa cəhd göstərdi. Bunun nəticəsi kimi, tərəflər arasında aparılan danışıqlardan sonra 1920-ci il martın 9–12-də fransalı zabitlər mayor Nonankur və dəniz qüvvələri leytenantı Deforj da Bakıda olmuş və Azərbaycana hərbi yardım göstərilməsi imkanlarını araşdırmışlar. Adları çəkilən zabitlər Azərbaycanın hərbi-dəniz qüvvələrinin mövcud imkanlarını nəzərdən keçirmişlər. Öz rəhbərliklərinə göndərdikləri raportda həmin zabitlər bildirirdilər ki, Azərbaycanın hərbi dəniz qüvvələrinin yaxşılaşdırılması üçün buraya hərbi əmlakla yanaşı, həm də hərbi təlimatçıların göndərilməsinə ehtiyac vardır [27, s.121-123].

Lakin 1920-ci il aprel ayının sonlarında bolşevik qoşunları Azərbaycana daxil olduqdan sonra hərbi sahədə Avropa ölkələri ilə planlaşdırılan əməkdaşlıq məsələlərinin həyata keçirilməsi mümkün olmadı.

Nəticə

Azərbaycan xalqının XX əsrin əvvəllərində yaratdığı ilk respublika cəmi 23 ay mövcud oldu. Bölgədə və dünyada gedən siyasi proseslər səbəbindən Azərbaycanın müstəqilliyini qorumaq mümkün olmadı və 1920-ci il aprel ayının 28-də Azərbaycan bolşevik Rusiyası tərəfindən işğal olundu. Mövcud olduğu dövr ərzində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin əldə etdiyi mühüm nəticələrdən biri də yetərli döyüş qabiliyyətinə malik olan milli ordunun yaradılması oldu. Qısa müddət ərzində Azərbaycan hökuməti ölkənin daxili imkanlarını səfərbərliyə almaqla bərabər, həm də dünya dövlətləri ilə hərbi əməkdaşlıq sahəsində səmərəli bir siyasət həyata keçirə bildi. Müasir və demokratik dəyərlərə üstünlük verən Azərbaycan hökuməti hərbi sahədə də səmərəli bir siyasət yeritməyə çalışdı. Bu siyasət beynəlxalq normalara, eyni zamanda milli maraqlara cavab verirdi. Nəticədə həm ordunun, həm də ölkənin möhkəmləndirilməsi istiqamətində səmərəli işlər görmək mümkün oldu. Ən əsası isə cümhuriyyət dövründə Azərbaycanın hərbi diplomatiyasının əsası qoyuldu.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Osmanlı imperator hökuməti və Azərbaycan Respublikası arasında dostluq müqaviləsi // Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin Siyasi Sənədlər Arxiv, Fond № 277, siyahı № 2, iş № 9.
2. Birinci Dünya harbinde türk hərbi Kafkas cəbhəsi 3ncü ordu hərəkatı. – Ankara: Genelkurmay basım evi, – cilt II. – 1995, – 686 s.
3. Osmanlı-Azərbaycan hərbi müqavilə layihələri / V.Qafarov, Q.Şükürov. Azərbaycan Cümhuriyyəti tarixi (1918-1920-ci illər) // Osmanlı arxiv sənədləri əsasında, Elmin inkişaf fondu, – 2017, – 520 s.
4. Azərbaycan Cümhuriyyəti tarixi. 1918-1920-ci illər / V.V.Qafarov, Q.E.Şükürov (Osmanlı arxiv sənədləri əsasında). Bakı, Elmin İnkişafı Fondu – 2017. – 520 s.
5. Nuri paşa həzrətləri hüsurunda Lənkəran nümayəndəsi // Azərbaycan qəzeti – 1918, 3 noyabr. № 29.
6. Təmim. // – Ankara: Askeri tarix belgeleri dergisi. Kafkas İslam Ordusu (Azərbaycan hərəkatı) – 2020.№ 148, – 472 s.
7. Ordu əmr-i yevmisi. Numro 28. Kafkas İslam Ordusu (Azərbaycan hərəkatı) // – Ankara Askeri tarix belgeleri dergisi. – 2020. № 148, – 472 s.
8. Azərbaycan Hükuməti Heyəti Vükəla Riyasət-i Aliyyesinez. // – Ankara: Askeri tarix belgeleri dergisi. Kafkas İslam Ordusu (Azərbaycan hərəkatı) – 2020. №148. – 472 s.
9. Elçi. Gəncədə milli zabitan təftiş və imtahan mərasimi // Azərbaycan qəzeti, – 1918, 5 noyabr. – s. 2.
10. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və Qafqaz İslam Ordusu. // (Redaktorlar M. Rıhtım və M. Süleymanov) – Bakı: Nurlar, –2008, – 696 s.
11. İsgenderli, A. Realities of Azerbaijan: 1917-1920 / A.İsgenderli, – USA: Xlibris Corporation – 2011, – 370 s.
12. Yüceer, N. Birinci Dünya savaşında Osmanlı Ordusunun Azərbaycan ve Dağıstan hərəkatı./ N.Yüceer, – Ankara: Genelkurmay Basım evi, – 1996 – 202 s.
13. Azərbaycan Hükuməti ilə burada kalacaq zâbitân için akd edilen mukavele şerâiti // –Ankara: Askeri tarix belgeleri dergisi. Kafkas İslam Ordusu (Azərbaycan hərəkatı). – 2020.№148, – 472 s.
14. Azərbaycan Kolordusu Kumandanlığına // – Ankara: Askeri tarix belgeleri dergisi. Kafkas İslam Ordusu (Azərbaycan hərəkatı). – 2020.№148 – 472 s.
15. Ordu Dâiresine // – Ankara: Askeri tarix belgeleri dergisi. Kafkas İslam Ordusu (Azərbaycan hərəkatı). – 2020.№148, – 472 s.
16. Şimâlî Kafkas Kumandanlığına ve Reîs-i Cumhûr Abdülmecîd Çermoyef Hazretlerine // – Ankara: Askeri tarix belgeleri dergisi. Kafkas İslam Ordusu (Azərbaycan hərəkatı). Askeri tarix belgeleri dergisi. Kafkas İslam Ordusu (Azərbaycan hərəkatı). – 2020.№148, – 472 s.
17. Gence'den Başkumandanlık Vekâlet-i Celîlesi Erkân-ı Harbiyye-i Umûmiyye Riyâsetine / – Ankara: Askeri tarix belgeleri dergisi. Kafkas İslam Ordusu (Azərbaycan hərəkatı). Askeri tarix belgeleri dergisi. Kafkas İslam Ordusu (Azərbaycan hərəkatı). – 2020.№148, – 472 s.
18. Süleymanov, M.S. Səməd bəy Mehmandarov / M.S. Süleymanov, – Bakı: Hərbi Nəşriyyat, – 2000, – 376 s.
19. Azərbaycan Cümhuriyyəti Ordusunun zabıt və məmurları / A.Şahbazov, – Bakı: Maarif, – 2020. – 814 s.
20. Baykara, H. Azərbaycan istiqlal mübarizəsi tarixi. / H.Baykara, – Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, –1992. – 276 s.
21. Юсифзаде, С. Азербайджано-британское отношения в начале XX века. / С.Юсифзаде, – Баку: Тахсил, –2008, –128 s.
22. Azərbaycan tarixi. [8 cilddə].. – Bakı: Elm, – c.5 – 2008, – 696 s.
23. Azərbaycan Cümhuriyyəti (1918-1920). / – Bakı: Elm, –1998, – 336 s.

24. Qafqaz və Bakı ərazisinə dair məlumatlardan çıxarışlar / Qasımlı M. Birinci Dünya müharibəsi illərində böyük dövlətlərin Azərbaycan siyasəti. Üç hissədə. III hissə. – Bakı – 2004. – 532 s.
25. Отношение М.Сулькевича С.Агабекову об организации контрразведки в Баку в связи с прибытием азербайджанских войск. №1539, Гянджа 31 марта 1919 г. // Azərbaycan Respublikasının Dövlət Arxivi, Fond №894, siyahı №2, iş №88
26. Нагорный Карабах в международном праве и мировой политике. Документы и комментарий (Составитель проф. Ю.Г. Барсегян). [В двух томах] – Москва: Круг – т.1. – 2008. – 944 s.
27. Топчубаши, А.М. Парижский архив. В четырех книгах. Книга первая. 1919-1921. – Москва: Художественная литература, – 2016, – 568 s.
28. Приказ по военному ведомству Азербайджанской Республики, № 148, 26 марта 1919 года // Azərbaycan Respublikasının Dövlət Arxivi, Fond № 2894, siyahı №1, iş №3
29. Приказ по военному ведомству Азербайджанской Республики, №365, 17 августа 1919 года // Azərbaycan Respublikasının Dövlət Arxivi. Fond №2894, siyahı №1, iş №40
30. Военно-оборонительное соглашение, заключенное между правительствами Азербайджана и Грузии и утвержденное парламентом 27 июня 1919 г. Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920) /– Баку, – 1998, – 440 s.
31. Приказ С.С.Мехмандарова об объявлении благодарности членам комиссии, приобретшим вооружение и военное имущество в Республике Грузии, №421, 19 сентября 1919 г. // Azərbaycan Respublikasının Dövlət Arxivi, Fond №2900, siyahı №1, iş № 1
32. Süleymanov, M. Azərbaycan Ordusu (1918-1920). / M.Süleymanov, – Bakı: Hərbi nəşriyyat, – 1998. – 488 s.
33. Süleymanov, M. Azərbaycan Ordusunun tarixi: [5 cilddə]. / M.Süleymanov, – Bakı: Maarif – с.2. – 2018. – 728 s.
34. Süleymanov, M. Hərb tarixindən. / M.Süleymanov, – Bakı: Maarif, – 2020, – 608 s.
35. Положение о Союзном военном совете республик Азербайджана и Грузии. 18 января 1920 г. // Azərbaycan Respublikasının Dövlət Arxivi, Fond №970, siyahı №.1, iş №64
36. Süleymanov, M. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin hərб tarixi. [2 cilddə] / M.Süleymanov, – Tehran: Firuzan, – с.2. – 2014. – 696 s.
37. Приказ по военному ведомству Азербайджанской Республики, № 323, 15 июля 1919 года // Azərbaycan Respublikasının Dövlət Arxivi, Fond №2894, siyahı №1, iş №5
38. Приказ по военному ведомству Азербайджанской Республики, № 347, 03 августа 1919 года // Azərbaycan Respublikasının Dövlət Arxivi, Fond №2894, siyahı 1, iş №24
39. Сообщение военного инженера ген.-м. Такайшвили В. к Д.Каргалетели о необходимых мерах для начала работ по укреплению обороны Баку. Август 1919 г. // Azərbaycan Respublikasının Dövlət Arxivi, Fond 2898, siyahı №1, iş №13
40. Доклад М.А.Сулькевича С.С.Мехмандарову о мерах, необходимых для укрепления подступом к Баку с моря. Август 1919 г. // Azərbaycan Respublikasının Dövlət Arxivi, iş 13
41. Доклад шт.-кап. В.Церетели к Д.Каргалетели о ходе работ по инженерному оборудованию позиций на северной границе Азербайджана. 29 августа 1919 г. // Azərbaycan Respublikasının Dövlət Arxivi, Fond 2898, siyahı №1, iş №6
42. Стеклов, А.А. Армия мусаватского Азербайджана. /А.А.Стеклов, – Баку: Азгосиздат, – 1928. – 52 s.

Аннотация

**Военная дипломатия в период
Азербайджанской Демократической Республики
Мехман Сулейманов**

Одной из основных задач, стоящих перед правительством Азербайджанской Демократической Республики в области обеспечения военной безопасности страны, было налаживание международного военного сотрудничества. За 23 месяца независимости правительству республики удалось провести плодотворную политику в этом направлении. Прежде всего, удалось достичь хорошие результаты в области военного сотрудничества с Османской Турцией. Это сотрудничество дало эффективные результаты в деле устранения существующей угрозы, обеспечения независимости и территориальной целостности Азербайджана. Хотя эта тема достаточно широка, в статье отражены отдельные ее аспекты. В статье также проанализирована сфера международного военного сотрудничества, сложившаяся с Грузией. В частности, после того как турецкие военные силы покинули Азербайджан, было усилено внимание на расширение военного сотрудничества с Грузией. В статье также затронуты вопросы военного сотрудничества, установившегося между Великобританией и другими европейскими государствами, в том числе Италией и Францией, и Азербайджанской Демократической Республикой.

Ключевые слова: Азербайджан, независимость, национальная армия, военная политика, военное сотрудничество

Abstract

**Military diplomacy during the period of the
Azerbaijan Democratic Republic
Mehman Suleymanov**

One of the main tasks facing the government of the Azerbaijan Democratic Republic in the field of ensuring the military security of the country was the establishment of international military cooperation. Over the 23 months of independence, the government of the republic managed to pursue a fruitful policy in this direction. First of all, good results were achieved in the field of military cooperation with Ottoman Turkey. This cooperation has produced effective results in eliminating the existing threat, ensuring the independence and territorial integrity of Azerbaijan.

Although this topic is quite broad, the article reflects some of its aspects. The article also analyzes the sphere of international military cooperation that has developed with Georgia. In particular, after Turkish military forces left Azerbaijan, there was an increased focus on expanding military cooperation with Georgia. The article also touches on the issues of military cooperation established between Great Britain and other European states, including Italy and France and the Azerbaijan Democratic Republic.

Keywords: Azerbaijan, independence, national army, military policy, military cooperation

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 18.04.2024

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 22.04.2023

Çapa qəbul edilmişdir: 06.05.2024